

ACADEMIA ROMÂNĂ
Școala de Studii Avansate a Academiei Române
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**TITLUL: CONSUMUL DE TUTUN ÎN TRANSILVANIA
SECOLELOR XVI-XVIII**

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT:
Cs. I Dr. Daniela Veronica Istrate

STUDENT-DOCTORAND:
Sebastian Ovidiu Dobrotă

CONSUMUL DE TUTUN ÎN TRANSILVANIA SECOLELOR XVI-XVIII

Tutunul are în spate o istorie complexă – utilizat timp de milenii în America, în Eurasia este un nou venit, parte a marelui schimb transatlantic de la mijlocul mileniului II. Într-o măsură încă și mai mare decât celelalte toate celelalte plante ce au străbătut acest drum, a fost îmbrățișat și demonizat de diferite grupuri și culturi, discuțiile în contradictoriu despre beneficiile și problemele pe care este capabil să le aducă începând aproape imediat și continuând, în diferite forme, până în prezent.

În ce forme s-a concretizat istoric această dihotomie? Și ce urme materiale a lăsat în urmă fiindcă, detestat sau iubit, pe parcursul ultimelor secole tutunul a devenit, la nivel global, o parte integrantă a societății. Teza de față încearcă să ofere o serie de noi răspunsuri la aceste întrebări, reconstituind traiectoria istorică a consumului de tutun în zona Transilvaniei începând din secolul XVI, când se răspândește la est la Atlantic, și până în secolul XVIII, când, la începuturile epocii industriale, prezența lui era deja împământenită. La sfârșitul acestei perioade, anul 1792 marchează și apariția primului volum despre istoria tutunului în Transilvania, operă a botanistului și istoricului Joseph Benkó¹. Va fi nevoie însă de aproape două secole pentru ca acest subiect de studiu să redevină de actualitate.

Ultimele decenii au marcat și în Transilvania apariția a mai multe noi lucrări pe tema evoluției istorice a tutunului pe plan local, un subiect deja explorat pentru alte regiuni din mai multe unghiuri și perspective în istoriografie. Imaginea rămâne însă fragmentară iar acumularea noilor informații nu a fost însoțită de o sinteză cuprinzătoare a lor. Teza de față se dorește a fi o astfel de sinteză, abordând subiectul printr-o dublă perspectivă – una istoric-documentară și una arheologică. Cele două abordări sunt în mod tradițional utilizate în paralel pentru a examina traiectoria istorică a consumului de tutun, dar, de cele mai multe ori, greutatea cade pe un aspect sau pe celălalt. Am dorit să văd dacă povestea spusă de dovezile documentare se reflectă în patrimoniul arheologic și viceversa și pe parcursul cercetării am putut urmări cum acest lucru se concretizează. Istoria politică, legislația, legăturile comerciale ale Transilvaniei sunt distincte pe parcursul acestor trei secole, iar cultura materială asociată consumului de tutun este în mod similar specifică – astfel, în secolul XVII, dacă la Oradea sau Timișoara, parte a Imperiului Otoman, avem vii dovezi ale

¹ Benkó 1792.

fumatului de tradiție orientală, în teritoriile aflate sub controlul principatului acestea dispar treptat.

Aici intervine factorul de natură arheologică și complicațiile inerente abordării lui. Patrimoniul asociat fumatului, constând îndeosebi în lulele de lut, a fost publicat fie ca parte a totalului materialului dintr-un sit, pierdut astfel printre date și descoperiri, fie sub forma unor loturi organizate tipologic, care au luat prea puțin în calcul contextul de descoperire – atunci când acesta există, și nu este vorba de simple colecții cu origini incerte. O astfel de publicare prezintă evidente minusuri, și am dorit să demonstrez că aceste descoperiri trebuie studiate ca o categorie aparte de piese, cu propria tipologie, dar fără a le rupe de context – asocierea dintre diferite tipuri, contemporaneitatea acestora sau schimbările intervenite în timp, sunt elemente la fel de importante. Dacă acestea nu sunt luate în considerare, informația pe care lulelele o oferă este mult diminuată. Cu o publicare adecvată, cu serii stabilite, lulelele pot deveni însă elemente de datare aproape la fel de relevante și exacte precum monedele, iar circulația diferitelor tipuri, unele comune, altele pur locale, altele apariții neașteptate în peisajul local poate oferi indicii cruciale despre circulația mărfurilor și a persoanelor.

Urmărind aceste obiective am structurat lucrarea astfel încât, pornind de la cel mai general context istoric, să pot ajunge la discuții și tipologii specifice arheologiei, integrate însă în concretul epocii, cu evenimentele și cu societatea ei.

Capitolul 1 – *Transilvania în secolele XVI-XVIII.*

Ce înseamnă de fapt „Transilvania” în contextul secolelor XVI-XVIII? Extremitatea estică a Bazinului Carpatic, izolată de câmpiile de mai la vest prin Munții Apuseni, la începutul perioadei apare ca o entitate geopolitică distinctă în cadrul general al Regatului Ungariei. Organizată într-un voievodat, componența ei etnică și administrativă era variată – comitate nobiliare, scaune și districte săsești, scaune secuiești.

Anul 1492, ce marchează descoperirea Americii și anul următor, ce marchează introducerea plantelor din genul *Nicotiana* în Europa² a precedat cu numai câteva decenii colapsul Regatului Medieval al Ungariei, în 1526, pe câmpul de bătălie de la Mohács. János Szapolyai, voievodul Transilvaniei, va deveni liderul facțiunii naționale în lupta pentru coroana Ungariei. După decenii de lupte intermitente între casa de Szapolyai, casa de Habsburg și Înalta Poartă, complicate în mod suplimentar de răspândirea Reformei, în 1570,

² Burns 2007, p. 19.

prin tratatul de la Speyer, a luat ființă Principatul Transilvaniei. Astfel a început a doua fază a evoluției istorice a regiunii pe parcursul acestor secole, fază în care Transilvania a balansat între Orient și Occident, cu o orientare progresiv mai accentuată către Înalta Poartă. Evenimentele de la sfârșitul secolului XVII – eșecul otoman în fața Vienei, contraofensiva habsburgică și, în 1691, Diploma Leopoldină – au pus capăt acestei a doua etape. Pe durata lungă a secolului XVIII, Transilvania va rămâne ferm integrată domeniilor habsburgice, orientarea ei fiind acum către Viena și către Occident.

De la o etapă la alta, definiția de „Transilvania” se schimbă. La 1526 János Szapolyai era voievod al Transilvaniei, dar ulterior a acționat ca rege al Ungariei (Răsăritene). Teritoriile aflate sub controlul casei de Szapolyai s-au restrâns însă treptat – în 1541 Ungaria centrală, apoi în 1552 Timișoara au fost integrate Imperiului Otoman. Dar, când lua ființă în 1570, noul principat al Transilvaniei nu era limitat la vechiul voievodat – controlul principilor se extindea de asemenea peste comitatele Bihor, Solnoc de Mijloc, Crasna și Maramureș, peste banatul de Lugoj, Caransebeș, porțiuni din Arad și Zarand. Acestea vor rămâne în linii mari limitele „Transilvaniei” în perioada principatului „independent”. Ocazional autoritatea principilor s-a extins mult, precum în timpul lui Gábor Bethlen (1613-1629), dar acestea au fost episoade trecătoare. Cea mai importantă schimbare teritorială va avea loc în 1658-1660, când Oradea și alte regiuni din vestul principatului au fost anexate Imperiului Otoman, devenind pentru următoarele decenii parte directă a lumii islamice.

În a treia fază noțiunea de Transilvania s-a restrâns din nou la ceea ce însemnase la începuturile secolului XVI. Însăși identitatea ei a fost amenințată, iar reorganizarea ei ca Mare Principat în 1765 nu a schimbat faptul că era treptat tot mai mult integrată în structurile de putere ale Vienei³.

Ce putem înțelege însă prin Transilvania în contextul acestor epoci? Vechiul voievodat medieval? Voievodatul plus „părțile ungurești” integrate principatului? Principatul plus comitatele din Ungaria Regală aflate temporar sub controlul său? Și includem sau nu Timișoara sau Oradea, ce au terminat prin a face parte din Imperiul Otoman?

Nucleul dur, corespunzând vechiului voievodat și marelui principat de secol XVIII – iar în prezent suprapunându-se aproximativ peste județele Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Mureș și Sibiu – rămâne o constantă. Nu putem să ignorăm însă acele porțiuni ale Regatului Ungariei ce s-au aflat sub controlul direct al principatului, și care erau reprezentate chiar în cadrul dietei de o națiune proprie, distinctă de cea a

³ În general pentru istoricul perioadei: Pop I.A. & Bolovan 2013.

comitatelor ardelene. Nu putem nici să ne uităm la Transilvania ca la o entitate ruptă din context, fără a lua în calcul constanța prezență politică și presiune culturală a vecinilor – fie ei mari puteri precum Înalta Poartă și Casa de Habsburg, sau centre locale, precum Țara Românească și Moldova.

Capitolul 2 - Contextul socio-economic global al apariției și răspândirii consumului de tutun.

Utilizat de milenii în Americi, tutunul ajungea în Europa în 1493, prin intermediul lui Rodrigo de Jerez. Următoarele decenii apar punctate de mențiuni ocazionale ale existenței sale și ale modului de utilizare. După mijlocul secolului XVI plantele din genul *Nicotiana* au capătat însă o notorietate accelerată. În vest, aceasta s-a datorat lui Jean Nicot, numit în 1559 ambasador al Franței la Lisabona, care l-a promovat pentru beneficiile sale medicinale. Curând, tutunul devenea cunoscut în medicina epocii drept panaceu universal. Apoi, din anii 1580, a capătat popularitate și consumul său recreațional, fenomen legat de numele lui Sir Walter Raleigh.

Modul în care tutunul – și practica de a fuma – s-a răspândit către răsărit este mai puțin bine documentată. În Transilvania, tutunul este menționat încă de timpuriu, în conexiune cu lui Lodovico Gritti (†1534) și cu Pál Bornemissza (†1579), probabil încă în scop medicinal. O mențiune afirmă că fumatul a pătruns în Transilvania la 1576, cu fumătorii ce l-au însoțit în cursul vizitei sale la Alba Iulia pe Aga Mohamed⁴. În general, mențiunile de epocă vizează pătrunderea tutunului în spațiul transilvan pe filiera otomană, sau cel puțin levantină.

În perioada următoare mențiunile documentare se înmulțesc și încep să poată fi decelate procese ce se desfășoară pe scară globală. Popularizarea consumului recreațional de tutun provoacă contrareacții violente atât în vest cât și în est. Dacă până în acest punct vorbim despre (2.1.) *Începuturile consumului de tutun în Europa*, (2.2.) *Apariția tutunului în Transilvania* și (2.3.) *Răspândirea tutunului în orient* ceea ce urmează este o nouă etapă marcată de (2.4.) *Detractorii tutunului și politicile antitabagice ale secolului XVII*.

În fața avansului înregistrat de noile obiceiuri exegeții Coranului s-au grăbit să clasifice tutunul în categoria substanțelor dezgustătoare (*khaba'ith*) și a inovațiilor (*bid'a*). Combinația dintre pericolul de incendiu și argumentele religioase a dus la primele interdicții, acestea deja prezente în Istanbul la 1610. Pe parcursul următoarelor decenii s-a trecut la persecuții active iar în timpul lui Murad IV (1623-1640) s-a introdus pedeapsa cu moartea

⁴ Codrea 2022, p.18. Haider, Orgona & Ridovics 2000, p.18-20.

pentru fumat. Mulți consumatori au eschivat însă edictul reprofilându-se pe tutun de prizat sau au găsit modalități de a-l ignora. În 1646 argumente economice l-au făcut pe sultanul Ibrahim (1640-1648) să ridice pedepsele draconice impuse de predecesorii săi.

Simultan, occidentul trecea printr-un proces similar, chiar dacă mai puțin brutal, de reacție antitabagică. În (2.5.) *Transilvania antitabagică și înrădăcinarea tutunului* putem urmări cum acest proces s-a reflectat pe plan local, de la primele măsuri anti-fumat luate de principele Mihály Apafi I (1661-1690), la deciziile luate de dietă pe parcursul deceniilor următoare. Dar, atât în orient cât și în occident, în a doua parte a secolului XVII se trecea treptat de la politici antitabagice la (2.6.) *Monetizarea tutunului*. Rusia, țara cu cea mai lungă prohibiție, s-a aplecat și ea în fața inevitabilului. În 1696, Petru cel Mare îngăduia vânzarea de tutun în Moscova timp de un an. Patru ani mai târziu, consumul de tutun devenise efectiv legal în țarat. Secolul XVIII, cu Transilvania acum ferm parte a domeniilor habsburgice, va fi dominat de o succesiune de monopoluri și companii ce încearcă să monetizeze tutunul și instrumentele aferente.

Dacă este să vorbim despre (2.7.) *Producție și consum de tutun în secolele XVI-XVIII*, pe lângă aceste procese, reacții și contrareacții rezumate mai sus se observă și alte două fenomene. Primul se leagă de producție – dacă până în a doua parte a secolului XVIII tutunul provenea îndeosebi din Lumea Nouă, acum se răspândeau cel otoman și cel produs în Câmpia Panonică. Al doilea fenomen se leagă de consum – tutunul de prizat câștiga teren în fața emblematicei pipe. În secolul următor, modalitățile de consum recreativ a tutunului vor deveni și mai diversificate⁵.

Capitolul 3 – *Transilvania tabagică – legislație, comerț, producție.*

În ce mod s-au concretizează aceste realități în Transilvania? Subiectul a trezit de timpuriu interesul și, după cum am menționat, prima istorie a tutunului în Transilvania apărea deja la 1792. În cadrul acestui capitol abordăm treptat problema, împărțind-o în trei tematici largi. Mai întâi reluăm subiectul răspândirii tutunului în Transilvania acum însă (3.1.) *De la apariția la legislație*. Obiectiv, nu avem informații detaliate despre perioada timpurie a tutunului și a produsele aferente ce rămân la nivelul de simple mențiuni până ce încep să fie direct prezente în legislație. După primele măsuri luate de Mihály Apafi I această legislație se precipită. Dieta din 19 decembrie 1670, prin articolul XIII, interzicea

⁵ În general pentru istoria tutunului: Burns 2007. Goodman 1993. Pentru Bazinul Carpatic: Haider, Orgona & Ridovics 2000.

constituțional consumul de tutun, comercializarea și tranzitarea acestuia. Anul următor legislația era însă ușurată, îngăduindu-se tranzitul prin principat.

Dieta de la Sighișoara din 1683 relua prevederile anterioare – cu mențiunea că în pofida lor nu s-a constatat nici o schimbare. În 1686, în cadrul dietei de la Alba, se interzicea importul, cultivarea și posesia de tutun, aducându-se ca argument hotărârile anterioare. Dieta de la Iernut 1688, reîntărea aceste hotărâri. Anul următor, dieta de la Sighișoara insista și mai mult asupra interdicției de a fuma și a planta tutun, și sporea pedepsele. Astfel se stabilea un nou și complex sistem de amenzi, în încercarea de a opri abuzurile. Lupta era însă deja pierdută, hotărârea dietei specificând că până și cei care colectau amenzile de la fumători o făceau „cu pipa în gură” iar, conform unor relatări de epocă, participanții la dietă discutau cum să combată fumatul în timp ce trăgeau din propriile pipe. Dieta de la Alba Iulia, din 1698 relua subiectul. După ce Transilvania a intrat sub autoritatea Habsburgilor situația va schimba schimba rapid, iar brevetul din 1702 al împăratului Leopold liberaliza tutunul⁶. Variate legislații antitabagice vor rămâne însă în continuare în efect datorită omniprezentului pericol de foc pe care fumatul îl implica. Alte legislații antitabagice ce rămâneau în vigoare aveau considerații mai abstracte, precum menținerea moralei elevilor.

În noul context al secolului XVIII, fumatul se va generaliza, pipa și punga de tutun devenind practic un element nelipsit al costumului de epocă, după cum se poate observa pe măsură ce abordăm temele referitoare la (3.2.) *Producție și prelucrare*, respectiv (3.3.) *Comercializare și obicei*. Dar Transilvania nu a cunoscut tabieturile otomane, și nici expansiunea culturilor de tutun experimentată de regiunile învecinate. Chiar și la începutul secolului XX, producția de tutun a Transilvaniei reprezenta numai o fracțiune din cea a Banatului și nici măcar a 150-a parte din producția Crișanei. Am putea atribui acest lucru reliefului și climei, dar Maramureșul istoric producea aproape de 20 de ori mai mult tutun. După cum se va vedea, această disproporție regională nu rămânea la nivelul producției de tutun, ci se extindea și mai departe, în domeniul producției ustensilelor necesare consumului acestuia – în timp ce la Debrecen la începutul secolului XIX se producea 10.000.000 de lulele și 200.000 de muștiucuri anual, în Transilvania suntem limitați la ocazionale mențiuni de ateliere și/sau meșteri ce produceau lulele. Mult mai frecvent sunt menționate documentar tutunul și lulelele de import, aduse de negustori armeni, dar și evrei sau de alte etnii.

Capitolul 4 – Instrumentarul.

⁶ În general vezi Codrea 2022 și Gruia 2013.

Ajungem astfel la aspectele concrete ale culturii materiale implicată consumului de tutun. (4.1) *Pipele* sunt piesele de instrumentar cele mai emblematice, și principalul *marker* arheologic al acestei practici. În Transilvania acestea apar în forme de tradiție orientală („ciubuc”), compuse din lulea (frecvent referită simplu ca „pipă”), tijă și muștiuc. Dintre acestea, numai (4.1.1) *Lulelele* – și îndeosebi cele ceramice – apar în număr semnificativ în cercetările arheologice. Pe parcursul lucrării vom opta pentru încadrarea lor în trei mari perioade – cea „otomană” (secolele XVI(?)-XVII), cea „barocă” (sf. secol XVII – sf. secol XVIII) și cea „industrială” (sf. secol XVIII – secol XX). În privința (4.1.2.) *Tijelor și muștiucurilor* majoritatea pieselor păstrate sunt fie de dată recentă, fie piese de lux – sau ambele – prea puțin relevante pentru instrumentarul cotidian și pentru tabloul general al epocii. (4.1.3.) *Pipa occidentală* ceramică, dintr-o singură bucată, în mod notabil lipsește din repertoriul decoperirilor, Transilvania încadrându-se ferm în sfera ciubucului oriental. Avem însă (4.1.4.) *Pipe de porțelan și alte instrumente pentru fumat* precum lulele de lemn de tradiție occidentală sau lulele de spumă de mare sau de porțelan, cu origini în tradiția compozită orientală. Sunt apoi (4.2.) *Containerele pentru transportul și păstrarea tutunului*, de la simple pungi la tabachere de lux, (4.3.) Instrumentarul accesoriu – amnar, cremene, clești, curățitor și (4.4.) *Alte elemente ale culturii materiale asociate tutunului precum matrițe, cuțite de cizelat* etc. respectiv (4.4.1.) *Instrumentarul asociat producției de lulele*. Cu aceasta intrăm în concret pentru a discuta (4.4.2.) *Urme arheologice asociate producției de tutun*.

Capitolul 5 – Stadiul cercetărilor arheologice.

În spațiul României publicarea primelor piese de gen se datorează lui Karl Romstorfer – în 1913 apărea la București volumul său *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*⁷ incluzând o planșă cu 18 lulele, câteva observații despre unde au fost găsite și un scurt comentariu despre una dintre ele. Încă dinainte de asta, în 1883, Flóris Rómer începuse să acorde atenție lulelelor găsite în cursul săpăturilor de la catedrala din Oradea.

Interesul pentru lulelele transilvănene a început să se manifeste însă în mod concret abia la sfârșitul secolului XX, prin publicarea treptată de piese de la Sibiu, Oradea și Vințu de Jos, urmată în 2002 de o încercare de tipologie bazată pe materialul de la Oradea⁸. Prima secțiune a capitolului intitulată (5.1) *Transilvania propriu-zisă* se concentrează asupra nucleului

⁷ Romstorfer 1913.

⁸ Rusu 2002.

istoric și se dorește a fi nu doar o simplă prezentare a bibliografiei, ci un repertoriu al descoperirilor de acest gen cunoscute și puse în circulație, un instrument de lucru necesar pentru a obține o imagine de ansamblu. Descoperirile publicate cad în trei categorii mari: loturi de lulele abordate din perspectiva tipologică a arheologiei/etnografiei tutunului (Deva, Gheorghieni – Prișca, Reghin, Rupea, Sebeș, Sibiu), descoperiri de lulele publicate ca parte a unor inventare mai complexe (Alba Iulia, Cluj-Napoca etc.) și simple mențiuni nedetaliat, acestea din urmă fiind cele mai numeroase.

În partea a doua a capitolului extindem repertoriul la (5.2.) *Posesiunile principatului Transilvaniei*, unde includem în vederea unei imagini de ansamblu părțile vestice ale României actuale (cu amplele loturi puse în circulație de la Oradea și Timișoara) dar și marele centru de producție de la Debrecen.

A treia parte a capitolului se apleacă către (5.3.) *Vecinii extracarpatici* respectiv (5.3.1.) *Țara Românească*, (5.3.2) *Moldova* și (5.3.3) *Dobrogea*, fără a mai încerca de această dată întocmirea unui repertoriu exhaustiv. O simplă comparație în baza acestor studii, între descoperirile din interiorul arcului carpatic și cele din exteriorul lui, este suficientă pentru a arăta două culturi materiale profund diferite. Pentru perioada secolului XVIII și mai târziu, acest lucru nu este surprinzător, Transilvania evoluând pe liniile Europei Centrale, în timp ce teritoriile de peste munți urmau traiectoria Imperiului Otoman. Dar și în perioada timpurie, când în întreg spațiu circulau numai lulele „turcești”, sunt clare diferențe între piesele aflate în uz în Transilvania și cele aflate în uz peste munte.

Capitolul 6 – Trei studii de caz

După ce am obținut o imagine de ansamblu în capitolul anterior, în baza loturilor de material publicate și a unor ocazionale informații inedite, în continuare clarificăm și detaliem subiectul prin *Trei studii de caz* bazate pe loturi consistente de materiale inedite. În aceste studii de caz abordăm nu numai probleme referitoare la răspândirea și tipologia culturii materiale asociate consumului de tutun dar și aspecte procedurale, accentuând inconvenientele prezentate de colecțiile de muzeu față de descoperirile cu context cunoscut.

Fiecare din cele trei studii abordează un mediu social diferit, respectiv cel al marilor centre (exemplificat prin cazul Sibiu), cel al centralelor secundare (exemplificat prin cazul Turda) și cel al punctelor militare (exemplificat prin cazul Cetății Báthory din Șimleu Silvaniei). Analiza și inventarierea materialelor inedite ce fundamentează aceste studii de caz lor reprezintă un progres în avansarea nivelului de cunoaștere a arheologiei consumului de tutun. O contribuție la fel de importantă este însă și faptul că aceste loturi nu sunt analizate

numai prin ele însăși, prin simple analogii tipologice, ci puse în context și comparate cu loturi provenite din contexte similare, îngăduind să se observe *pattern*-uri de răspândire istorică și de curențe de publicare modernă.

6.1. Un mare centru – Sibiu

Cazul Sibiului este cel al unui vast context urban din care variate descoperiri, din diferite puncte, au fost publicate în diferite momente, fără a fi sintetizate și adunate într-un tot coerent, astfel încât imaginea rămâne fragmentară. Dar dintre marile centre ale Transilvaniei, numai despre Sibiu putem spune că beneficiază de suficiente informații pentru a întrezări măcar panorama tipurilor de lulele istoric utilizate. Studiul de caz, publicat într-o primă versiune pe durata doctoratului⁹ s-a bazat pe un lot de 30 de lulele de lut, o pipă de lemn și un curățitor de pipă descoperite în 2018-2020 în cursul cercetărilor arheologice desfășurate în interiorul catedralei evanghelice din Sibiu.

Prezentăm astfel mai întâi (6.1.1.) *Contextul cercetării arheologice de la catedrala evanghelică din Sibiu*, majoritatea pieselor discutate provenind dintr-un nivel aflat în legătură cu lucrările de restaurare desfășurate în anii 1853-1855, un strat specific, bogat în material. În ceea ce privește conținutul lotului de lulele, iese imediat în evidență faptul că cele mai numeroase sunt piesele de tip central-european, în general în forme industriale ușor atribuibile secolului XIX, situația de așteptat, având în vedere cronologia umpluturii din care provin. Ștampile ale atelierekor <A.RESS>, <AMSTÄTT[ER]> și <BODNAR / SCHEMNITZ> confirmă cronologia. Formele sunt fie central europene, fie otomane târzii, și se remarcă absența unor pipe de tip „maghiar” propriu-zis dar celelalte săpături publicate din oraș nu au fost cu mult mai bogate în astfel de descoperiri. Diferență față de cultura materială tipică pentru alte părți ale Transilvaniei se poate datora unei dihotomii culturale între sași și maghiari care s-a extins la practicile lor de fumat.

6.2. Centrele secundare – Cazul Turda

Tot din mediul urban, dar din cu totul alt tip de mediu urban, provin și piesele păstrate în colecțiile de arheologie și etnografie ale Muzeului de Istorie din Turda. În contextul elaborării acestei teze au putut fi procesate 25 de piese din colecția de arheologie a muzeului, 16 piese din colecția de etnografie și cinci exemplare descoperite în cursul săpăturilor arheologice de la biserica reformată din Turda Veche.

⁹ Dobrotă 2023.

Fiind vorba de colecții de muzeu și de piese cu proveniențe frecvent incerte, natura materialului studiat a fost mult mai variată și lotul a putut fi divizat în (6.2.1.) *Materialul de tradiție otomană* și (6.2.2.) *Lulelele din epoca producției în masă austro-ungare*. Am putut efectua inclusiv niște prime comparații statistice cu alte două centre din vecinătate, Aiud și Reghin, ce oferă imagini foarte diferite, deși, în primul caz, materialul cu care putem lucra constă dintr-o serie de descoperiri punctuale, iar în al doilea, ca și la Turda, este vorba despre o colecție de muzeu. O comparația dintre loturile de la Turda, Aiud și Reghin este sugestivă pentru sărăcia descoperirilor timpurii, atât pentru cele otomane propriu-zise cât și pentru cele produse în tradiția otomană în epoca următoare. În schimb piesele produse în masă sunt foarte bine reprezentate, atât în cazul producției marilor ateliere maghiare din secolul XVIII cât și a celor central-europene de secol XIX(-XX).

6.3. Contextele militare – Cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei

Cu excepția atelierelor, contextele militare au oferit informațiile cele mai valoroase – și mai numeroase – despre evoluția lulelelor, acestea fiind intens utilizate în mediul militar iar transformările suferite de fortificații asigurând existența unor situații clar databile. Un caz bine cunoscut este Jeni Palanka, distrusă la 1686¹⁰, ce a furnizat un foarte bogat material, utilizat cu succes pentru datarea tipurilor de lulea răspândite în perioada otomană și pentru momentul apariției lor. În spațiul transilvănean, un valoros lot de acest gen provine de la carantina Prișca, de lângă Gheorghieni, aflată în uz între 1732 și 1808¹¹ iar un altul de la cetatea Deva¹².

Cetatea Bathory din Șimleu Silvaniei, ieșită din uz pe parcursul secolului XVIII, este un alt foarte bun exemplu, iar de aici am avut ocazia să analizez un lot de 233 lulele de lut arheologice. (6.3.1.) *Materialul de tradiție otomană* este relativ bine reprezentat sub forma (6.3.1.1.) *Pieselor de caolin*, (6.3.1.2.) *Pieselor comune*, (6.3.1.3.) *Pieselor glazurate* dar și (6.3.1.4.) *Variantelor regionale*. Apar inclusiv piese foarte timpurii, cu inscripții arabe, ce lipsesc mai la est. Analogiile generale sunt către spațiul Ungariei actuale iar analogiile exacte sugerează legături strânse cu Oradea și Deva. Majoritatea materialului îl reprezintă însă (6.3.2.) *Lulelele din epoca producției în masă austro-ungare* sau formele lor derivate. Cea mai bine reprezentată este producția în masă maghiară de sfârșit de secol XVII – secol XVIII, cu tipurile standard M1, M2 și M3, așa

¹⁰ Gaál 2010.

¹¹ Demjén 2018.

¹² Codrea 2022.

cum le-a definit Kondorosy¹³ predominând categoric. Marea cantitate de material a făcut ca analiza să fie divizată în (6.3.2.1.) *Lulelele maghiare de tip M1*, a căror producție lor a încetat în jur de 1720, (6.3.2.2.) *de tip M2*, ce continuă până către jumătatea secolului, respectiv (6.3.2.2.) *de tip M3* și (6.3.2.4.) *Alte tipuri din epoca producției în masă și a celei industriale*, categorie subreprezentată la Șimleu Silvaniei ca urmare a abandonului treptat al cetății.

La Cetatea Báthory avut la dispoziție un lot de lulele numeros, coerent intern, din contexte bine documentate și provenind dintr-un sit cu datări strânse. Acest lucru a îngăduit ca în (6.3.3.) *Lulelele de la Cetatea Báthory în contextul lor arheologic* să stabilesc tipologii clare și să identific formele care circulau în mod simultan.

Capitolul 7 – Luleaua ceramică transilvană – principalele forme

În baza informațiilor decelate pe parcursul elaborării studiilor de caz, corelate cu informațiile deja puse în circulație și cu tipologiile avansate anterior în bibliografia de specialitate, am urmărit distribuția și tipologia lulelelor de lut. Marea varietate de forme și decoruri pe care le ia luleaua nu îngăduie în acest moment stabilirea unei tipologii fixe. Se pot discerne însă o serie de forme marcante, repere cronologie și stilistice clare, unele răspândite pe teritorii imense, altele manifestări locale, dar bine definite. În acest capitol ne-am aplecăm asupra acestor piese *marker*, încercând să definim perioada și spațiul lor de circulație – iar procedând astfel, *pattern*-uri mai mari se conturează.

Am structurat tipologia în baza celor trei mari perioade deja stabilite anterior în cadrul capitolelor anterioare, rezultând astfel trei mari segmente: (7.1.) *Perioada otomană (sf. sec. XVI – înc. sec. XVIII) și moștenirea ei*, (7.2.) *Perioada barocă (sf. sec. XVII – sec. XVIII) și* (7.3.) *Perioada industrială (sec. XIX – înc. sec. XX)*.

În perioada otomană putem face diferența între (7.1.1.) *Lulelele nearticulate* – în cadrul căroră se remarcă (7.1.1.1.) *Lulelele nearticulate cu inel articulat (Varna II)*, (7.1.1.2.) *Lulelele nearticulate fațetate și lustruite* și (7.1.1.3.) *Lulelele nearticulate, deschise la culoare, cu decor stelat*. Avem apoi (7.1.2.) *Lulelele semi-articulate* din care vor deriva cele produse în masă și în rândul căroră se remarcă (7.1.2.1.) *Lulelele otomane semi-articulate cu bol simplu*. Urmează (7.1.3.) *Lulelele glazurate*, o categorie specifică spațiului nord-balcanic și panonic, ce pot în mare împărțite între (7.1.3.1.) *Lulelele cu rozetă*, (7.1.3.2.) *Alte lulele glazurate nearticulate*, (7.1.3.3.) *Lulelele glazurate cu bol lobat* și (7.1.3.4.) *Lulelele glazurate articulate*. (7.1.4.) *Lulelele articulate neglazurate*, comune în sfera culturală

¹³ Kondorosy 2010, cu bibliografia.

otomană, sunt rar întâlnite, prezența lor fiind în mare limitată la piese de caolin foarte timpurii, fie cu gamba lungă, provă și inscripție „*Liqa al mahbub liqa al qulub*”, fie cu gambă scurtă și borcănate.

Tipologia perioadei baroce este mai puțin variată, epoca fiind dominată de (7.2.1.) *Lulele semi-articulate „maghiare”* ce evoluează prin succesiunea a trei modele semi-standardizate – M1, M2 și M3 – înainte de a se rediversifica puternic. (7.2.2.) *Lulelele nearticulate* își continuă existența și în secolul XVIII, caracteristice pentru perioadă fiind piesele cu găvan în formă de lea. Dar avem și forme locale – la Deva și la Șimleu Silvaniei se poate identifica un tip de lulea nearticulată, databil în baza contextului către începutul secolului XVIII, cu găvanul în formă de sac și cu gambă ce se îngustează puternic numai pentru a se evaza din nou către capăt, contur ce amintește bine de piesele otomane roșii fațetate. O categorie în declin sunt (7.2.3.) *Lulelele glazurate și descendenții lor*, deși variante ale categoriilor în mod obișnuit neglazurate sunt ocazional produse și în forme glazurate, practică ce se va perpetua și în secolul XIX. În categoria (7.2.4.) *Lulelele articulate și tranziția către tipurile industriale* includem o serie de tipuri locale, răspândite pe durată.

A treia perioadă din istoria evoluției lulelei de lut se remarcă prin apariția unor noi mari centre de producție, ale căror mărfuri se răspândesc de la un capăt la celălalt al imperiului austriac. Dimensiunile pieselor cresc, găvanele lulelor (cilindrice, poligonale sau cilindric evazate) devin înalte, bolurile în mare măsură dispar, inelele se subțiază și se simplifică iar ștampilele devin comune. Predomină două mode – cea central-europeană (sau tipic industrială), și formele evolute ale lulelelor maghiare din secolul anterior. (7.3.1.) *Lulelele central-europene (austriece)* din marile centre de producție ale Slovaciei actuală, îndeosebi Schemnitz (Banská Štiavnica, Selmec(bánya)), dar și Podreč (Podrečany) sau Nitra sau din Austria (Wiener Neustadt, Theresenfeld, Pernitz), domină peisajul descoperirilor arheologice transilvane. Deși poartă ștampile de renume, alte piese erau de fapt produse la Körmend, Vasvár, Bonyhád ori Pápa din vestul Ungariei. Fabrica de la Batiz este și ea activă, iar producția meșterilor locali continuă și ea. Astfel (7.3.2.) *Lulelele maghiare* își continuă existența, în forme influențate de cele central-europene iar pe parcursul secolului își fac apariția și (7.3.3.) *Lulelele de cafea*.

Concluzii

Pe parcursul secolelor XVI-XVIII, Transilvania trece prin mai multe faze, ce reflectă transformările epocii moderne, și care pot fi rezumate într-o primă fază, corespunzând ultimilor ani ai Ungariei medievale și conflictelor interne care au urmat, o a doua fază (1570-

1691), corespunzând principatului tehnic independent, dar prins între est și vest, și o treia fază, corespunzând dominației habsburgice și îmbrățișării valorilor central europene. Cele trei faze se suprapun etapelor de diseminare ale tutunului în lumea veche. Prima corespunde introducerii de *Nicotiana tabacum* și *Nicotiana rustica*, pe moment încă plante exotice, pentru care interesul public este prioritar medical, dar care deja încep să se răspândească și ca mijloace de divertisment. A doua corespunde răspândirii rapide a tutunului ca mijloc de divertisment și contrareacției îmbrățișate de societățile tradiționale împotriva acestei plante neavenite și a noilor obiceiuri pe care le aduce. Principatul Transilvaniei urmează aici aceleași mari linii directoare ale epocii, după mijlocul secolului XVII dieta emițând o întreagă serie de edicte antitabagice, atât împotriva fumatului cât și împotriva tutunului care atare – edicte care se dovedesc prea puțin eficiente pentru a îi stopa răspândirea. A treia perioadă este marcată de acceptarea coexistenței cu tutunul și de eforturi organizate de a profita de pe seama lui, prin monopoluri, încurajarea cultivării, producție în masă de pipe și lulele etc.

Istoric aceste etape se reflectă în documentele epocii mai întâi prin mențiuni, sumare, în mare măsură anecdotice, apoi printr-o legislație tot mai stufoasă, pentru a ajunge la sfârșitul secolului XVIII la manuale pentru cultivarea tutunului și la prima istorie a răspândirii sale în Transilvania. Reacțiile sociale, de la îmbrățișarea ferventă a fumatului la groaza anumitor fețe religioase și la grija autorităților față de pericolul de incendiu pe care îl reprezenta pot fi urmărite prin aceste documente, precum și interacțiunile implicite producției, comerțului și consumului de tutun.

Documentele vorbesc însă prea puțin despre acest instrumentar necesar și reflectă numai aspecte ale vieții epocii. Aici intervine rolul arheologiei în descifrarea culturii materiale implicite tutunului – în principal prin urmărirea evoluției și răspândirii lulelelor de tun. Rolul arheologiei se împletește însă cu cel al etnografiei, cele două discipline necesitând să colaboreze pentru a obține o imagine de ansamblu coerentă.

Arheologia tutunului este însă un domeniu relativ nou deschis în spațiul transilvan. Abia anii 2010 au văzut apariția de studii specializate, dedicate lulelelor de lut de la Gheorghieni – carantina Prișca (A. Demjén), Reghin (A. M. Gruia) și Rupea (O. Toda), iar, către Banat și Parțium, a celor de la Timișoara (B. A. Craiovan, R. Dincă, A. Gașpar, Zs. Kopeczny) și Oradea (Sz. Kondorossy). Anterior, deși piese au mai fost ocazional publicate, numai încercarea lui D. Marta, apărută în 2002 în monografia coordonată de A.A. Rusu, de a stabili o tipologie a lulelelor în baza descoperirilor de la Oradea poate fi considerată ca un studiu

de specialitate. Această situație contrastează puternic cu cea din Ungaria, unde specialiștii se aplecau încă de mult asupra acestui domeniu de studiu.

Între începutul redactării acestei lucrări în 2018 și prezent a fost o singură contribuție de amploare la studiul arheologic al lulelelor de lut din Transilvania, dar una monumentală – volumul despre piesele de la cetatea Deva, publicat în 2022 de I. C. Codrea. În spațiul de interes și pentru perioada în cauză singurul lot comparativ ca dimensiuni și ca semnificație era cel treptat publicat de Sz. Kondorossy de la cetatea Szeged. Studiile noastre de caz adaugă încă trei puncte pe hartă Sibiu, Turda și cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei. Ca dimensiuni și varietate, dintre loturile puse în prezent în circulație, cel de la Șimleu Silvaniei este întrecut numai de cele de la Deva și Szeged și are avantajul faptului că cetatea Báthory a ieșit din uz în secolul XVIII, materialul putând fi astfel scurt datat. Studiile de caz despre Sibiu și Turda accentuează incongruențele inerente publicării unor materiale descoperite în diferite puncte ale unui oraș, provenind din contexte diferite. Materialele de la catedrala evanghelică din Sibiu sunt relativ unitare, dar descoperirile din alte puncte ale orașului reflectă alte tipologii, alte epoci. La Turda, colecția de pipe a muzeului este variată și nu îngăduie stabilirea unui profil coerent al culturii materiale. La cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei avem în schimb materiale asociate unele cu altele care ne îngăduie să stabilim contemporaneitatea anumitor tipologii și, per total, un lot suficient de numeros și de unitar pentru a urmări evoluția lulelelor de lut pe parcursul perioadei de utilizare a cetății. Materialele timpurii, de factură otomană, apar corelate unele cu altele, tipuri de lulelele produse în masă la începuturile epocii habsburgice apar împreună cu produse de factură locală etc.

Corelarea acestor mari loturi cu celelalte piese publicate din diferite puncte ale Transilvaniei, puncte pe care am încercat să le repertoriez cât mai în detaliu, relevă un peisaj încă fragmentar, dar în care putem observa anumite clare tendințe ale culturii materiale. Lulelele otomane de caolin cu gambă lungă, frecvent inscripționate în arabă și datate la începutul secolului XVII, eventual chiar în jur de 1600, fiind astfel cea mai timpurie categorie clar identificabilă, apar la Timișoara, Oradea și Șimleu Silvaniei, dar nu și mai la est. Traectoria istorică a celor trei puncte este diferită – Timișoara era deja parte a Imperiului Otoman încă din secolul XVI, Oradea va deveni parte la mijlocul secolului XVII, iar Șimleu Silvaniei va rămâne în afara imperiului, ceea ce se reflectă în numărul redus de piese otomane timpurii de aici. La Deva avem lulele otomane de secol XVII, dar nu și formele cele mai timpurii. Și mai la est, orice tip de material standard otoman devine rar – o lulea de

la Turda este singura piesă clar identificabilă. În rest avem ocazional piese ce reflectă moda otomană, dar în forme mai puțin tipice, și greu de datat cu precizie.

În cele patru puncte bine documentate de la fruntariile vestice ale principilor Transilvaniei, se observă evoluții diferite. Materialul de la Oradea și Șimleu Silvaniei sugerează relații mai apropiate cu spațiul Ungariei – i.e., pașalâcul de la Buda, precum și direct între cele două puncte. Unele piese sugerează și relații directe între aceste două puncte și Deva, dar la cetatea Deva în materialul otoman predomină alte forme decât în nord, indicând preeminența unor alte relații. Timișoara are evoluția cea mai divergentă, aici dominând o categorie de lulele roșii nearticulate șlefuite, ce au apărut în asemenea cantități încât pare logic că erau produse local. În număr mai mic, acestea apar și la Oradea, Șimleu Silvaniei, Deva și către vest, dar lipsesc către est, în Transilvania propriu-zisă.

Obiectiv, cu excepția cetății Deva este dificil, aproape imposibil, să găsim descoperiri din această perioadă în celelalte puncte cunoscute de pe teritoriul Transilvaniei. Chiar și la Șimleu Silvaniei, în comitatul Crasna, materialul otoman timpuriu nu depășește 10%. Acest lucru se poate datora faptului că loturile sunt mult mai puțin numeroase și coerente (sau prea târzii), absența lor reflectând numai un stadiu de cercetare, dar poate reflecta și realitatea creată de legislația epocii. Apariția unor piese de clară inspirație otomană, dar neapartenând unor tipuri fixe, ar putea fi în acest caz explicată prin încercările meșterilor olari locali de a imita piesele de import ulterior liberalizării pieței.

Instaurarea dominației habsburgice la sfârșitul secolului XVII se reflectă și în schimbarea tipologiei lulelelor, materialul de factură otomană fiind în mare măsură înlocuit de o producție în masă de tip „maghiar”, ieșită îndeosebi din atelierele de la Debrecen. Aceste tipuri de lulea reprezintă cea mai mare parte din descoperirile de la Șimleu Silvaniei, atât în formele lor clasice cât și cu diferite variații ce indică influențe diferite. În paralel cu ele, circulă însă și cel puțin un tip caracteristic, local, de lulea, bogat împodobit și descendent al formelor nearticulate ale perioadei anterioare. Acest tip de lulea este bine atestat și la Deva, indicând existența în continuare a unor relații, dar cu o excepție izolată la Szeged nu mai reappare în regiune.

Mai către est, descoperirile, sau cel stadiul actual de cercetare și publicare a rezultatelor, sugerează o răspândire treptată a acestor lulele produse în masă. Piese „maghiare” produse în masă la cumpăna secolelor XVII-XVIII abia sunt reprezentate, cele din prima jumătate a secolului următor devin mai frecvente, iar în a doua jumătate a secolului aceste piese produse în masă nu numai că se generalizează, dar sunt și produse pe plan local, cu mai mult sau mai puțin succes în imitarea standardelor de calitate, reflexie a liberalizării consumului de tutun.

În paralel cu ele încep să circule piese de factură central-europeană, de mai bună calitate, decorate cu palmete și alte modele caracteristice, și apar noi tipuri locale. Unele au o răspândire limitată, în timp ce altele capătă o popularitate regională, precum luleleaua neagră cu bol „în gheare”, unul din cele mai caracteristice tipuri de lulea din zona Transilvaniei, și unul aproape neîntâlnit în afara ei. Documentat până acum la Aiud, Alba Iulia, Andreeni, Baia Mare, Bran, Cluj-Napoca, Deva, Gheorghieni – Prișca, Reghin, Rupea, Saschiz, Sibiu, Șimleu Silvaniei, Târgu Secuiesc, Turda iar mai către vest la Szeged și posibil la Oradea, acest tip deschide seria ce încheie secolul XVIII și domină secolul XIX, după cum demonstrează prezența sa la Prișca, unde carantina s-a aflat în uz între 1732 și 1808.

Ușor de recunoscut datorită bolului modelat „în gheare”, rezultat al stilizării progresive a petalelor mai vechi, acest tip de lulea prezintă deja caracteristicile secolului XIX, îndeosebi prin pasta neagră și suprafața șlefuită. Se pot observa însă sub-tipuri regionale și în producția lulelelor maghiare, caracterizate printr-o pastă portocalie, frecvent cu miezul numai parțial ars, și cu suprafața aspră. La Turda și Gheorghieni – Prișca avem un sub-tip de „maghiar” ce revalorifică bolul semisferic al formelor anterioare și îl combină cu o gambă foarte scurtă, terminată într-un inel ce formează o floare. La Deva, Marghita, Oradea, Turda, Hatvan și (probabil) Szeged un sub-tip mai apropiat de forma clasică din a doua jumătate a secolului XVIII, dar cu baza găvanului în formă de disc. Alte subtipuri de lulea maghiară sunt documentate prin mai puține exemplare. În general, este dificil de stabilit dacă acestea erau produse ale marilor ateliere din zona Debrecen sau rezultate ale producției locale, deja atestată documentar, precum în 1722 la Baia Mare. O serie de piese atipice, precum unele din zona Cristuru Secuiesc, pot fi clar atribuite producției locale, apropiindu-se mai mult de vechile modele otomane sau de ce se producea peste munți, dar, fiind în general lipsite de contexte clare, o încercare de a le data ar fi hazardată.

Cea mai mare parte a descoperirilor din Transilvania propriu-zisă constă însă din piese atribuibile marilor ateliere de secol XIX din Slovacia, Austria de est și din Ungaria de vest. Ștampilele (Batiz, Deva, Kronstadt) indică însă producția acestor piese și pe plan local iar meșterii producători de lulele continuă să apară în documente. În punctele de unde s-au publicat loturi consistente, aceste piese central-europene fie domină statistica, fie reprezintă cel puțin o proporție semnificativă. Excepție fac cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei și carantina Prișca de la Gheorghieni, deja scoase din uz în această perioadă. La Oradea continuă să predomine formele de lulea maghiară, probabil datorită vecinătății cu Debrecen. Și la Timișoara acest tip de material este deficitar, dar aproape tot materialul publicat de la Timișoara este de factură otomană timpurie.

Recapitulând aceste linii generale, descoperirile databile în perioada principatului propriu-zis (ante 1690) sunt rare iar cele care există se concentrează în vest, în contexte militare aflate la granița cu Imperiul Otoman. În contrast, descoperirile din punctele aflate sub controlul direct al Înaltei Porți (Timișoara, Oradea) sunt consistente. Aceasta reflectă legislația anti-fumat a dietei iar pipele (ilegale) menționate în izvoarele contemporane erau probabil de o natură mai perisabilă. În perioada următoare, când începe producția în masă în zona Debrecen, observăm o răspândire treptată a acestor piese din pastă portocalie produse în masă, pentru ca, la sfârșitul secolului XVIII, acest tip de lulea de lut să fi prins deja rădăcini și în Transilvania și să fie produs pe plan local, în diferite forme. A treia perioadă, caracterizată prin piese în stil central-european, în general de mai bună calitate decât înainte, din pastă neagră sau roșie, corespunde mai ales secolului XIX, dar aceste piese își fac deja apariția la sfârșitul secolului anterior. Prezența ștampilelor și o mai bună documentare a atelierelor frecvent îngăduie de acum înainte retrasarea originilor, dar falsificarea produselor renumite devine o problemă.

Fiecare din aceste perioade este marcată de forme de lulea și de trăsături caracteristice, dar marea varietate de tipuri și de ateliere active în paralel face dificilă stabilirea unei tipologii fixe. Dacă ar fi încadrăm materialul însă nu într-o tipologie fixă, ci într-o serie de categorii, în funcție de elementele sale distinctive, o primă diferențiere categorică pe care am putea încerca să o facem este între lulele cu profil continuu – i.e. fără cezură între gambă și găvan – și lulele cu profiluri întrerupt – în care găvanul și gamba formează elemente distincte, mai mult sau mai puțin bine definite. Pasta și finisajul for și ele elemente distinctive. Pentru perioada otomană (pre-1690) avem forme distinctive nearticulate, glazurate sau pastă de caolin, dar forme de acest tip continuă să apară și în perioadele următoare. Pasta portocalie este caracteristică producției în masă „maghiare” iar pasta neagră și/sau de calitate producției central-europene, dar de fiecare dată există excepții.

Atragem atenția asupra acestui lucru datorită faptului că lulelele sunt de obicei descoperite în stare fragmentară. În cazul în care găvanul a supraviețuit, mai mult sau mai puțin intact, încadrarea piesei într-o categorie sau alta este posibilă, precum și o datare, mai mult sau mai puțin strânsă. În multe cazuri avem însă numai gambe. Și aici se pot face distincții – în perioada otomană piesele nearticulate ar gamba terminată în forme particulare, iar cele articulate preferă un inel circular mare, cu ante-inel ieșit în afară; în perioada producției în masă „maghiare” tipul M1 favorizează un inel terminal bombat numai către exterior, crestă liniar sau cu roțița zimțată, M2 are gamba bogat decorată geometric și un inel geometrizat, răsucit în stil „turban”, iar M3 renunță la decorul de pe gambă și utilizează

un inel terminal neglijent crestat în stil „turban”; în perioada următoare, materialul central-european tinde să reducă inelul la o simplă bandă terminală sau pereche de benzi, modă preluată acum și de producția „maghiară”. Aceste tendințe generale nu sunt însă fără excepții, un găvan specific unui anume tip putându-se combina cu o gambă mai caracteristică unui alt tip.

În baza repertoriului punctelor cu descoperiri cunoscute și puse în circulație, un instrument de lucru pentru o mai bună înțelegere a situației generale, și a analiza lulelelor de la Sibiu, Turda și Șimleu Silvaniei am putut obține analogii și sincronisme pentru aceste elemente de cultură materiale. În plus, fiecare din aceste trei studii de caz a prezentat o fațetă diferită a arheologiei consumului de tutun. În cazul Sibiului, un mare centru urban, de unde avem un lot consistent de lulele descoperite într-un context arheologic clar datat înainte de mijlocul secolului XIX și care poate fi comparat cu descoperirile din alte puncte ale orașului. În cazul Turdei, o colecție de muzeu, variată și neomogenă, care nu se poate baza pe contexte clare, ci numai pe analogii. La Șimleu Silvaniei, un grup omogen de peste 200 de piese, provenit dintr-un context militar bine datat, o cetate ce a ieșit din uz în secolul XVIII, și care, în mod suplimentar, oferă oportunitatea pentru sincronisme datorită situațiilor în care au ieșit, în mare număr, lulele de tipuri diferite.

În final, în baza acestor studii de caz, și a informațiilor preexistente, am putut identifica principalele tipuri de lulea care pot servi ca markere temporale și stabili o tipologie generală, în care materialele să poată fi încadrate. În proces, s-au relevat și modele de distribuție, relevând relații între diferite centre, sau, prin lipsa materialelor, absența unor relații, ceea ce reflectă în concret informațiile istorice despre legislația antitabagică din Principatul Transilvaniei și succesul înregistrat de consumul de tutun în perioadele următoare.

Doresc să mulțumesc doamnei Daniela Veronica Istrate, conducătorul meu de doctorat, pentru sprijinul intelectual și moral pe care mi l-a oferit în decursul anilor și pentru răbdarea pe care a arătat-o pe parcursul elaborării acestei teze. Îi mulțumesc de asemenea pentru accesul pe care mi l-a asigurat la materiale inedite de la Cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei, de la Biserica Neagră din Brașov, de la biserica reformată din Turda Veche și de la Bonțida. Îi mulțumesc de asemenea pentru oportunitatea de a participa pe durata acestui doctorat la cercetările arheologice desfășurate la catedrala evanghelică din Sibiu, la biserica reformată din Cetatea Aiudului și la cetatea de refugiu din Saschiz, toate situri ce au furnizat materiale inedite prețioase pentru subiectul acestei lucrări.

De asemenea mulțumesc lui Horațiu Dorin Groza, lui Vasile Paul Scrobotă, lui Adrian Ioniță și lui Aurel Dragne pentru informațiile oferite și pentru accesul la materiale. Mulțumesc colectivului Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, și Școlii de Studii Avansate a Academiei Române (SCOSAAR) pentru oportunitatea pe care mi-a oferit-o de a urma acest doctorat.

Bibliografie

- Benkó 1792 Benkó, Joseph, *Közep-ajtai dohany, melyet Nemes Erdély ország gyűlése alkalmatosságával Kolosvárra el-adni küld Benkó Joseph*. Szebenben, és Kolo'sváratt: Hochmeister Márton, 1792.
- Burns 2007 Burns, E., *The Smoke of the Gods. A Social History of Tobacco*. Philadelphia: Temple University Press, 2007.
- Codrea 2022 Codrea, Ionuț-Cosmin, *Obiceiul fumatului în Transilvania (secolele XVII-XIX). Pipe descoperite în cetatea Deva*. Cluj-Napoca: Mega, 2022.
- Demjén 2018 Demjén, Andrea, *The Tobacco Pipes Discovered at the Quarantine in Pricske (Harghita County)*. Ziridava. *Studia Archaeologica* 32, p. 221-252.
- Dobrotă 2023 Dobrotă, Sebastian Ovidiu, *Smoking pipes and paraphernalia from the recent archaeological investigations in the Evangelical parish church in Sibiu*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 73-74, 2022-2023, p.89-120.
- Gaál 2010 Gaál, Attila, *Pipes from the time of the Turkish occupation in the collection of Wosinsky Mór Museum*. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 3, 2010, p.33-52.
- Goodman 1993 Goodman, Jordan, *Tobacco in History. The Cultures of Dependence*. London: Routledge, 1993.
- Gruia 2013 Gruia, Ana-Maria, *The Gift of Vice. Pipes and the habit of smoking in early modern Transylvania*. Cluj-Napoca: Mega, 2013
- Kondorosy 2010 Kondorosy Szabolcs, *Clay pipes in eighteenth-century Hungary*. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 3, 2010, p.13-19.
- Pop I.A. & Pop, I. A., Bolovan, I., *Istoria Transilvaniei*. Cluj-Napoca : Eikon, 2013.
- Bolovan 2013

Rusu A.A. 2002 Rusu, Adrian Andrei (red.), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Vol. I. Zona Palatului Episcopal*. Oradea: Editura Muzeului „Țării Crișurilor”, 2002.